

ТИПИ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ І МЕХАНІЗМ ЇХ ПРОЯВУ

В.І. Пліско

У статті подано детальний аналіз механізму прояву екстремальних ситуацій, які виникають у співробітників правоохоронних органів у їх професійній діяльності. Результати порівняльних характеристик ситуаційних дій реальної події і дій, виконуваних курсантами на навчальних заняттях, дають автору підстави висунути припущення щодо вдосконалення програмних вимог навчального процесу. Пропонується навчати курсантів моделюванню реальних подій і, при цьому, відпрацьовувати дії по захопленню противника нерозривно з ситуаційною установкою.

Навчання курсантів безпосередньо конкретним діям у протиборстві з «противником» ще не дає повного розуміння самого процесу виникнення екстремальної ситуації, механізму її прояву, діяльності в ній суб'єктів. Моделювання чи відтворення екстремальної ситуації у повному обсязі в умовах навчального процесу дуже складне. Тому ті, хто навчаються, відпрацьовують дії на заняттях з відривом від самої суті, яка породжує саме ці дії.

Підвищення рівня професійної підготовленості курсантів, працівників правоохоронних органів на основі цілеспрямованого відпрацювання дій, у вмінні осмислювати, «схоплювати» тими, хто навчається, образ екстремальної ситуації стали основною метою даного дослідження.

Перш за все, необхідно мати уяву, що таке екстремальна ситуація для співробітників правоохоронних органів у їх професійній діяльності. Під визначенням «екстремальна ситуація» слід розуміти умови, які виникли внаслідок зустрічного зіткнення співробітника з противником, при протидії якого виникає небезпека для життя першого.

Як показали педагогічні спостереження, характерним є те, що більшість курсантів, працівників правоохоронних органів не намагались подумки, ніби схематично, збоку, скласти «образ» ситуації, які утворились на основі проведених операцій. Для того, щоб правильно орієнтуватись в екстремальній ситуації, необхідні усвідомлені дії і цілісний образ події, що відбувається. Образ - видіння всіх елементів ситуації, що відбувається, включає:

- загальне розміщення оточуючих предметів, об'єктів;
- дії підозрюваних суб'єктів;
- пора доби;
- зовнішній стан;
- швидкість і бистрота;
- наявність зброї;
- вплив збиваючих прямих і побічних впливів і т.п.

У структурному відношенні і за якісними характерними ознаками стресогенні ситуації поділяються за груповими об'єднаннями. Однорідне об'єднання за ознаками перебуває у прямій залежності від умов, які склались і в яких відбувається подія. Це пов'язано з тимчасовими моментами їх прояву, передумовою виникнення.

Механізм прояву ситуації, яка неочікувано виникла, має рухові, психологічні і тактичні особливості. Механізм прояву завчасно передбаченої ситуації має свої відмінності. Різниця за однорідними групами ознак перш за все

полягає у підготовчому процесі виникнення. Якщо у першій групі вплив екстремальності і її сприйняття за часом коливається у межах секунд, то у другій групі час на підготовку до сприйняття небезпечного моменту відводиться від 10 хвилин до доби і більше.

При реконструкції події з неочікуваним зіткненням у навчальний процес слід врахувати, що для співробітника хід розвитку події відбувається без належного контролювання і прогнозування дій другого. Спливає подія швидко, з постійно мінливими ознаками на фоні підвищеного психологічного напруження. Вплив оточення на хід розвитку подій посідає суттєве місце. Ситуація відрізняється наявністю різної кількості предметів; об'єктів, які можуть бути перепорою, перешкодою чи укриттям. До них відносяться двері будівлі, під'їзди, кутові відсіки, огорожа, домашній інтер'єр, сторонні особи і т.п. Для співробітника всі вони становлять перешкоду, де в силу обставин, що склалися, необхідно прикласти зусилля для їх подолання. У результаті пересування супроводжується втратами у часі. Звичність до такої обстановки у період практичних занять дозволить розглядати дані предмети, об'єкти не як перешкоду, а як використовувані засоби для досягнення позитивного результату ситуації.

Таке припущення ґрунтувалось на результатах педагогічного спостереження, які показують, що противник здійснює спробу першим використати вказані об'єкти, предмети. Співробітник діє другим за фактом виконання дій противником. У більшості реальних ситуацій працівники правоохоронних органів не змогли образно уявити процес події, яка відбулась. У 27% випадків вони намагались образно уявити ситуацію. Однак позитивний результат не завжди мав місце. «Схоплюючи» образ, вони втрачали такі якості як оперативність у вживанні заходів у відповідь, бистроту і швидкість.

Складається образ із факторних ознак, які відображають початок прояву ситуації, середину і її кінцевий результат.

Курсанти спочатку навчаються систематизувати початковий етап ситуації, включаючи ознаки, які характеризують умови обстановки. Потім систематизують внутрішній процес події, що відбувається, включаючи:

1/ образ рухових дій;

2/ образ, що формується на основі динаміки розвитку самої ситуації;

3/ образ відносно результату ситуації.

Перший етап прояву ситуації відрізняється постійністю факторів. Слід відмітити, що в цей період сторони, що протиборствують, витрачають час для прийняття рішення до дій. Прийняття рішення безпосередньо пов'язане із сприйняттям образу безпеки, яка насувається.

Як відомо, існують три типи прийняття рішення: інформаційний, оперативний, організаційний. В умовах екстремальної ситуації процес мислення охоплює всі типи, але з різним ступенем внеску в окремо прийняте рішення. На практичних заняттях доцільно видавати тим, хто навчається, на початковому етапі повну інформацію щодо конкретної події, наявність у ній основних факторів і факторних ознак. Потім, в міру виникнення у курсантів навичок, інформаційне поле дозується, обмежується. Такий підхід дасть можливість навчитись об'єктивніше сприймати образ ситуації, прогнозувати і швидше приймати рішення. Це дозволяє надалі оперативно використовувати напрацьовані впливи, швидше організовуватись у розподіл функцій. Слід врахувати, що сам процес виникнення і сприйняття екстремальної ситуації не має достатньо часу для прийняття безпомилкового рішення. Час для осмислення знаходиться у межах 2 с - 1.5 хв. Навіть у передбаченій ситуації, коли завчасно визначена установка за основними руховими напрямками, динаміка події

настільки видозмінює хід її розвитку, що необхідно згідно обставин, що склалися, приймати нове рішення.

На другому етапі зміст завчання полягає у тому, щоб курсанти навчилися складати факторні ознаки, які відносяться до рухового процесу сторін, що протиборствують. Руховий образ є продовженням стадії розвитку ситуації, тобто результатом прийнятого рішення. Як відмічає П.К.Анохін, «поняття «ІР» з'явилося у процесі розробки різноманітних великих і малих систем, коли стало важливим визначити етап, на якому закінчується формування образу і починається виконання певного акту, тобто можна сказати: система прийняла рішення».

Розвиток рухового процесу перебуває у залежності від розвитку динаміки екстремальної ситуації. При цьому можуть виникати додаткові факторні ознаки. Час обмежений і, як правило, рішення приймається у режимі автоматичного рішення.

Систематизація образу ситуації на кінцевому етапі вивчення характеризується складанням факторів і факторних ознак, які відносяться до кінцевого результату події. До них відносяться 1) тактичні дії і задуми, які проводяться, з боку сторін - противників;

2) наявність збиваючих впливів; 3) наявність сприятливого моменту; 4) результат і аналіз зіткнення з противником.

На основі проведеного аналізу методом лінійного розрахунку побудову декомпозиції ситуації слід будувати диференційовано відносно умов обстановки, місцевості:

1/ просторові умови, прийнятні для переміщення на невелику відстань;

2/ просторові умови, прийнятні для вільного переміщення;

3/ умови місцевості з наявністю просторових обмежень для переміщення;

4/ умови місцевості, які дозволяють пересуватися у змішаному порядку.

Розвиток дій у першому варіанті моделюється в умовах місцевості площею 70-200 кв.м. Це може бути двір, а також місткі будівлі, простір між ними, наявність перешкод: 2-3 дверей, 3-5 вікон, 6-9 кутових відсіків. Тривалість екстремальності у даних умовах - від 30 с до 2 хв. Час переходу від однієї перешкоди до іншої приблизно 10-20 с. Дії між сторонами-противниками починаються з позиційного розміщення, дистанції між тим, хто навчається і противником. Їх початкове пересування до самого зіткнення одного з другим залишається невідомим. Тут вирішальну роль в успіху відіграє час латентного періоду, тобто момент «включення» того, хто навчається, у процес реалізації рухового задуму. Надалі ситуація розвивається динамічно, з умовами оточуючої обстановки, що швидко змінюються. Бажано вводити у дану медаль ситуації різні побічні перешкоди для того, хто навчається.

Розвиток дій в умовах простору для вільного переміщення моделюється з урахуванням таких зовнішніх ознак: вулиця, перехрещення доріг, споруди / будинки/, розміщені вздовж дороги, 7-8 кутових відсіків, 3-4 парадних дверей, дерева, різноманітні огорожі. У таких умовах час розігрування ситуацій становить у межах від 1 хв. до 3 хв. Час осмислення - 25-35 с. Фізичний контакт з противником відбувається епізодично. Час пересування від однієї перешкоди до іншої становить 5-15 с. Розбір дій з моменту виникнення і до закінчення ситуації 20-120 метрів. Загальна тривалість виникнення небезпечних моментів за часом становить приблизно 50 с. - 1 хв. Дії не виходять за межі даної обстановки. При виході противника з умов даної обстановки співробітнику ставиться негативна оцінка.

Розвиток дій в умовах третього варіанту відбувається, в основному, у приміщеннях, ліфтах, горищах, під'їздах і т.д. Зовнішні ознаки: 2-3 дверей, 1-3

кімнати, 1-2 балконів, 7-3 кутових відсіків, столи, стільці, вимикачі, електрощити і т.д. Розкидання дій - у межах 10-15 метрів. Загальний час прояву ситуації у межах 30 с-1 хв, перехід від однієї перешкоди до іншої - приблизно 3-5 с. Проявлення небезпечних моментів - 3-15 с.

Слід відмітити, що поєдинки, які виникають між тим, хто навчається, і противником повинні відрізнятися від спарингів і боїв, які проводяться в умовах залу і за правилами змагань. Бій з реальним противником відбувається без різноманітності ударів руками чи ногами, без демонстрації протягом тривалого часу чергування атакуючих чи контратакуючих дій. Час прояву такого бою коливається від 3 до 15 с. Модель такого поєдинку повинні становити «вибухові» швидкоплинні дії сторін-противників з використанням побічних і особистих предметів. Приголомшливими діями для противника будуть проведені контратакуючі дії співробітника за 1.5-2 с.

Отже, важливими професійними якостями, необхідними для курсантів, є вміння швидко схоплювати образ ситуації, тобто орієнтуватись у обстановці, швидко приймати рішення та здатність виконувати «вибухові» дії.

На підставі проведених досліджень методом експертних оцінок запропонована побудова ситуаційних моделей згідно оцінки важливості/пріоритетності/розміщення основних факторних ознак. Оцінки експертів складаються з думок, викладених на основі практичних висновків. Внутрішньо факторний аналіз показує таку розстановку ознак:

1/ при вивченні місцевості, умов обстановки, в яких найчастіше виникають ситуації, перевага віддана умовам вулиці. Наступними за рівнем пріоритетності були зустрічі, сутички з противником у під'їзді, будівлі і в умовах мішкованої обстановки;

2/ відчуття небезпеки спочатку прояву екстремальної ситуації має місце, однак потім це почуття притупляється /зникає/. Пояснюється це тим, що спочатку сприймається сам факт правопорушення. Потім відсутність у перші хвилини безпосередньої небезпеки для життя притупляє відчуття на певний час. Такий момент часто використовує протилежна сторона;

3/ прояв безпосередньої небезпеки призводить до стану підвищеної напруженості. Відмічається тимчасовий, зв'язок між психологічною і м'язовою напруженістю, вплив на рухову поведінку;

4/ однією із впливових ситуаційних ознак й умови сутінок, темноти;

5/ при вивченні наявності у навколишньому середовищі різних перешкод /укриттів/ до пріоритетних, що використовуються сторонами, які протиборствують, відносяться двері, автотранспорт, і т.п.;

6/ найбільш частим засобом нападу обирається психологічний вплив з підвищеною наполегливістю та використанням колючих, вогнестрільних предметів;

7/ кількість протиборствуючих сторін на початковому етапі екстремальної ситуації однакова;

8/ при вивченні психологічного стану противника у момент зіткнення з працівником правоохоронних органів спеціалісти виділяють як, оптимальне, напруження. Перебування у стані напруженості по-різному впливає на поведінку противника. У одних випадках хід процесу мислення уповільнюється, в інших - спостерігається прихована агресивність з підступними замірами;

9/ на початковому етапі ситуації, а також перед нападом противник зовні відрізняється жорстким, цілеспрямованим поглядом;

10/ перевага, утворена за рахунок візуального випередження сторін, що протиборствують, впливає на результат сутички;

11/ при вивченні дій противника у момент зіткнення найбільш важливими, на думку експертів, були наступні ознаки: спроби до втечі; виконання

нападаючих дій з розвертанням у ході руху; зближення виконується з перемінною швидкістю: від повільного ходу пересувань до швидкого і навпаки; неочікуваний характер нападу; виконання нападаючих ударів в основному виконується збоку, знизу; швидкоплинний характер пострілів при стрільбі;

12/ при розгляді питань розвитку динаміки екстремальної ситуації пріоритетними виявились такі ознаки: час прояву ситуації до 1 хв; за характером дій - безупинне; тривалість паузи між виведеною рукою і пострілом - коротка; при виконанні дій орієнтування в обстановці, втрачається; удар чи звільнення від захвату з ударом становить основну протидію; небезпечний момент виникає не одразу; у ході розвитку ситуації долаються 1-2 перепони, перешкоди;

13/ вплив ознак на кінцевий результат, на думку експертів, мають: психологічні впливи як типовий хід противника; блокування пересувань противника; використання сприятливих моментів /на що ті, хто навчаються, повинні навчитись окремо складати умови, які відносяться до сприятливих моментів/ для реалізації дій;

14/ експерти у своїх рекомендаціях видають наступні ознаки як рішучість, випередження у діях, бистрота, тактика поряд з технічними засобами впливу.

Дані, отримані методом експертних оцінок, співпадають з показниками оціночних характеристик екстремальних ситуацій при аналізі накопиченого статичного матеріалу.

При побудові ситуаційних моделей у період практичних занять слід дотримуватись ряду принципових положень. Використаний у практиці метод наукового експерименту складається з експертного огляду, експертного експерименту.

Експертний огляд є науковою стадією процесу пошуку ефективних рішень виходу з екстремальної ситуації і має за мету вивчити, а потім реконструювати за результатами опитування працівників правоохоронних органів, які перебували у екстремальній обстановці, ситуації сутички з противником. Його задача полягає в тому, щоб встановити зовнішній вид обстановки, особливості зустрічі з противником, їх фізичний і психологічний стан, наполегливість, агресивність, ступінь загрози і т.д.

1. На підставі даних експертного огляду отримуємо уявлення про механізм утворення таких ситуацій.

2. Експертний експеримент являє собою практичне відтворення у цілому такої події, обставинні деталі, якої у період їх вивчення підлягають тим чи іншим сумнівам. Мета такого експерименту полягає в тому, щоб при моделюванні всіх деталей справжньої події визначити можливість практичного виконання дій у поєдинку з противником.

Використовуючи експертний експеримент у моделюванні, необхідно твердо знати, яка мета і завдання при цьому переслідують ся. Найбільш характерні з них: встановлення обставин модельованої події; встановлення характеристик рухового механізму події в цілому і в деталях; встановлення ступеня можливості виконання попереджуючих дій, варіантів виконання тактичних задумів; визначення наявності інтуїтивно-автоматичної навички і ступеня психологічного стану. Для того, щоб найбільш точно відтворити реальну подію, необхідно враховувати:

а/ найбільш повну реконструкцію обстановки в цілому;

б/ користування, по можливості, справжніми предметами;

в/ добиватись подібності темпу у всіх рухових актах учасників, основних фізичних якостей, потужності зусиль, які прикладаються у реальній сутичці;

г/ найбільш наближено відтворити емоційно-психологічну атмосферу поєдинку, нервову напруженість і стан його учасників.

3. Порівняльний аналіз має на увазі зіставлення результатів реальної події з результатами її практичного відтворення.

Окремий інтерес у реконструкції події становить узагальнена модель поєдинку між сторонами, що протидіють. Поєдинок охоплює п'ять різних періодів. Перша фаза характеризується патентним періодом. При ньому «співробітник» перебуває у стадії осмислення небезпеки: образ ситуації, місце події, ступінь правопорушення і т.д. Противник визначає розстановку сил, кількість «співробітників» обстановку для удосконалення подальших дій. Друга фаза поєдинку характеризується прийняттям рішення до дії. «Співробітник» мимоволі порівнює дистанцію, вибір дій - пасувати чи йти назустріч небезпеці. Противник приймає рішення щодо виходу із положення, яке склалося: «напасти і схватися», «схватися без нападу», «здатись», «здатись, потім напасти і схватися». Не дивлячись на те, що перші дві фази відрізняються багатством факторних ознак, їх загальний час прояву коливається в середньому 4 ± 2 с. Третя фаза поєдинку характеризується зближенням «співробітника» і противника. Зближення супроводжується вибором траєкторії і швидкості пересування. Як правило, «співробітник», мимоволі підламуватись під дії правопорушника /ті, хто навчаються, повинні знаходити методичні рішення у виконанні тактико-рухових впливів у зворотному напрямі/. При явній загрозі «співробітник» прагне випередити противника, використовуючи захват, удар, відхід у криктя і т.п. Противник, в свою чергу, намагається випередити «співробітника». Час зближення до моменту зіткнення 7 ± 2 с /залежно від умов виниклої ситуації/. При зустрічі на дистанції 10 ± 2 м першою дією, яку здійснює противник, є спроби схватись. Рішення приймаються підсвідомо, спрацьовує природна захисна реакція.

Четверта фаза характеризується виконанням «співробітником» захисних дій. Використовуються перехвати, блоки, удари, ухиляння, загроза застосування зброї. Засобом для нападу противник обирає будь-які предмети, які є під рукою. Дії з підвищеною інтенсивністю пересувань впливають на точність цілеспрямовано виконуваних рухів і вибір дій. Виходячи з цього, можна виділити дві групи ситуацій. У першій групі відмічається одна спроба нападу, яка включає 7 ± 2 основних і допоміжних рухів. Час прояву дій 4 ± 1 с. Друга група характеризується повторними нападами: у середньому 2-3 спроби із загальною кількістю 11 ± 2 основних і допоміжних рухів. Час дій 8 ± 2 с. Друга і третя спроби за часом є найкоротшими. При вдалих захисних діях «співробітника» у психологічному стані противника наступає перелом. Правопорушник у таких випадках уникає боротьби, намагаючись схватися чи підкоритися.

П'ятий фазовий період поєдинку включає дії по захвату противника. Противник вибирає напрям і траєкторію пересування, засоби переміщення, враховуючи при цьому швидкий вихід із контакту зі «співробітником».

Слід відмітити, що у багатьох екстремальних ситуаціях, які виникають, неправильно продумане розміщення «співробітника» відносно передбачуваних дій стало причиною підвищення ступеня небезпечності. Прикладом може стати ситуація /яка не становить більшості випадків/, коли один «співробітник» намагається загрозою застосування зброї психологічно впливати на елементи, які хуліганять з відстані 1, 2-2 м. Нерозважливості поведінки характеризується рішучістю співробітника, однак не враховуються у таких випадках інші фактори та ознаки, такі, як поведінкова реакція правопорушників. На хвилі підвищеної дратівливості вони здатні виконати швидкодіючу атаку. При оптимальному варіанті дій для «співробітника» залишається тільки одне - вестигнути виконати єдиний постріл. Потім зброя відбирається і використовується злочинцями у зворотному порядку.

Актуальним залишається питання реконструкції ситуацій у навчальний процес, при яких дії противника виконуються неочікувано /у кількості 1-3 осіб/ з метою захоплення особистої зброї у «співробітника»

Література:

1. Анохин П.К. /под общ.ред./ Проблемы принятия решения. - М.: Наука, 1976.
2. Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента. - М.: Высшая школа МВД СССР, 1959.
3. Демьяненко Ю.К., Мерсон А.М. Факторный анализ в исследовании взаимосвязей между физической подготовленностью и профессиональными навыками. - «Теория и практика физической культуры», №7, 1969.
4. Приходько Е.Л., Побрызгаев П.П. «Механизм формирования поведения оперативных сотрудников в условиях риска». Проблемы оперативно-розыскной психологии. Межвузовский сборник научных трудов. К., 1991, МВД СССР.